

BEATA KISZKA-PYTEL

ORCID: 0000-0002-4769-6645

Uniwersytet Śląski w Katowicach

beata.kiszka@us.edu.pl

Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie

Słowa kluczowe

archaizmy leksykalne, etnolekt śląski, kulinaria

Keywords

lexical archaisms, Silesian ethnolect, cuisine

Tematyka kulinarna jest nieodłącznym elementem codzienności każdego człowieka. Stanowi także przedmiot zainteresowań badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Dość wymienić kulturoznawców, etnologów, antropologów czy historyków kultury. Nad słownictwem związanym z jedzeniem refleksję podejmują również językoznawcy, czego dowodem są prace poświęcone współczesnej i dawnej leksyce kulinarnej¹.

¹ Zob. Teresa Skubalanka, „Zmienność współczesnego słownictwa polskiego (na przykładzie mody i kuchni)”, w: *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian*, red. Jan Mazur (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000), 95–100; Małgorzata Witaszek-Samborska, *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2005); Maria Borejszo, „Staropolska leksyka kulinarna”, *Prace Filologiczne* 53 (2007): 37–48; Lidia Przymuszała, „Kulinaria we frazeologii śląskiej”, *Rozprawy Komisji Językowej LTN* 64 (2017): 247–263; Renata Przybylska, Sylwia Przędzek-Kisielak, „Staropolskie słownictwo związane z pieczywem”, w: *Polskie kulinaria i aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann (Kraków: Wydawnictwo Libron, 2021), 37–56.

Jak zauważyła Lidia Przymuszała, najsłabiej opracowane okazują się „kwestie dotyczące regionalnego/dialektalnego² zróżnicowania leksyki kulinarnej”³. To spostrzeżenie skłoniło mnie do przyjrzenia się wybranym archaizmom leksykalnym z pola tematycznego ‘jedzenie’⁴, które przetrwały w etnolekcie śląskim. Ze względu na stale powracające dyskusje dotyczące statusu śląszczyzny, w niniejszym artykule posługuję się terminem *etnolekt*, który odnosi się do języka grupy etnicznej i pozwala uniknąć określania go terminem *dialekt* lub *język*⁵. Warto jednak zaznaczyć, że na pytanie, czy *śląsko godka* to „jeszcze gwara czy jednak już język”⁶, niejednokrotnie starali się odpowiedzieć językoznawcy⁷. Zdaniem Mirosławy Siuciak, „kwestia «języka śląskiego» nie jest jeszcze rozstrzygnięta i zależeć będzie zarówno od inicjatywy samych Ślązaków, jak też od rozwiązań politycznych”⁸.

Archaizm to „element językowy, który utracił zdolności funkcjonalne i przejrzystość semantyczną, a w konsekwencji przeszedł do archiwum języka”⁹. Często podkreślany problem „nieostrości” archaizmu wiąże się z trudnościami z ustaleniem stopnia archaiczności wyrazu¹⁰, których powodem jest brak kryteriów umożliwiających stwierdzenie utraty żywotności słów. Leksemy nacechowane chronologicznie oznaczane są w słownikach

² Zob. Józef Smył, „Polskie gwarowe nazwy galarety”, *Prace Filologiczne* 19 (1969): 227–230; Barbara Falińska, „Z badań nad regionalizmami w słownictwie kulinarnym”, w: *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*, red. Kwiryna Handke (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), 79–88; Elżbieta Maria Akacka, „Wybrane słownictwo dotyczące żywienia człowieka. Różnice pokoleniowe w mowie mieszkańców Białegostoku”, w: *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, red. Henryka Sędziak (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004), 177–185; Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk, „Regionalna leksyka kulinarna: nazwy potraw, napojów i produktów spożywczych – na podstawie danych słownikowych”, *Język. Religia. Tożsamość* 9 (2013): 93–101.

³ Przymuszała, „Kulinaria”, 248.

⁴ Szczególna uwaga zostanie poświęcona jego wybranym wariantom: ‘czynności związane z jedzeniem’, ‘jedzenie i jego przygotowanie’.

⁵ Bogusław Wyderka, „Język, dialekt czy kreol”, w: *Nadciągają Ślązacy. Czy istnieje narodowość śląska?*, red. Lech M. Nijakowski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2004), 193.

⁶ Pytanie to stanowiło temat zorganizowanych w Katowicach w 2008 i 2018 r. konferencji (w 2018 r. kluczowe pytanie postawiono inaczej: *Śląsko godka – już język czy jeszcze gwara?*).

⁷ M.in. Bogusław Wyderka, „Śląskie myślenie o języku? (Odpowiedź Tomaszowi Kamuselli)”, *Przegląd Zachodni* 2 (2003): 219–233; tenże, „Język, dialekt”; tenże, „O normalizacji języka śląskiego”, w: *Śląsko godka. Materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008), 31–38; Jolanta Tambor, „Etnolekt śląski jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska”, w: *Śląsko godka*, 116–119; Tomasz Wicherkiewicz, „Opinia w kwestii poselskiej inicjatywy ustawodawczej o nadanie śląskiemu statusu języka regionalnego”, w: *Śląsko godka*, 120–124. Mirosława Siuciak, „Język śląski – problem terminologiczny czy społeczny?”, *Białostockie Archiwum Językowe* 10 (2010): 267–277.

⁸ Siuciak, „Język śląski”, 276.

⁹ Kwiryna Handke, „Pojęcie i termin «archaizm» na tle polskich leksykonów”, w: *Rozważania i analizy językoznawcze: wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, oprac. Hanna Popowska-Taborska (Warszawa: Sławiściyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997), 77.

¹⁰ Należy przypomnieć – wyznaczone przez Kwirynę Handke – stadia w „życiorysie” wyrazu: „1) «narodziny»; 2) okres adaptacyjny; 3) wchodzenie w obieg społeczny; 4) okres pełnej stabilizacji; 5) spadek żywotności, ograniczenie zakresu funkcjonowania; 6) okres obumierania, tj. schodzenie na peryferie

różnymi kwalifikatorami: *dawny, przestarzały, archaiczny, wychodzący z użycia*. Odmienne praktyki stosowane w pracach leksykograficznych nie pozwalają na dokładne określenie momentu ograniczenia zakresu funkcjonowania, obumierania czy „zgonu” wyrazu. Ponadto leksykografowie niejednokrotnie inaczej oceniają stopień żywotności słów niż użytkownicy języka¹¹. Co ważne, należy pamiętać o innym statusie archaizmów w gwarach, które „mogą być używane bez ograniczeń w różnych typach tekstów, mówionych i pisanych, artystycznych i potocznych”¹². To z kolei przekonuje o istnieniu archaizmów względnych¹³, czyli elementów języka będących archaizmami na płaszczyźnie jednej odmiany języka (np. ogólnej), a stale funkcjonujących na płaszczyźnie innej odmiany języka, np. dialektalnej¹⁴.

Stanowiące temat rozważań archaizmy leksykalne w etnolekcie śląskim rozumiem jako wyrazy obecne w tekstach pisanych po śląsku, których znaczenie objaśniają współczesne słowniki gwarowe, a które chronologicznie należą do zasobu dawnego słownictwa, tzn. w słownikach współczesnych są opatrzone jednym z kwalifikatorów chronologicznych lub nienotowane¹⁵. Materiał językowy stanowiący przedmiot badań został zaczerpnięty z *Małego słownika gwary Górnego Śląska*, cz. 1 (MSGGŚ), *Słownika górnośląskiej gōdki* (SGG) i *Małego słownika gwar polskich* (MSGP), a także częściowo uzupełniony o własne źródła i obserwacje. Zgromadzone jednostki leksykalne zostały skonfrontowane z informacjami o nich dostępnymi w słownikach języka polskiego (historycznych i współczesnych).

W niniejszym artykule *kulinaria* będą rozumiane jako wszystko to, co jest związane z przyrządzaniem i spożywaniem potraw¹⁶. Leksyka skupiona wokół pola tematycznego ‘jedzenie’ tworzy podstawowy trzon słownictwa w języku, bez którego trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie człowieka i komunikowanie się ludzi w każdym okresie historycznym. Mieszczą się w nim jednostki leksykalne powszechnie znane i dziedziczone od pokoleń. Z kolei na peryferiach sytuują się nowe, wchodzące do użycia wyrazy lub jednostki recesywne, wycofujące się z języka¹⁷. Celem podjętych badań nad leksyką kulinarną jest przedstawienie niewielkiego wycinka archaizmów leksykalnych obecnych w śląszczyźnie i dotyczących spożywania posiłków, ukazanie ich związku z kulturą regionu, a także zastanowienie się nad częstotliwością używania tychże przez współczesnych mieszkańców Górnego

języka; 7) «zgon», czyli przechodzenie wyrazu z zasobu słownictwa aktywnego do zasobu słownictwa biernego”. Handke, „Pojęcie i termin «archaizm»”, 22.

¹¹ Agnieszka Piela, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016), 20–25.

¹² Agnieszka Gotówka, „Archaizmy leksykalne w gwarach góralskich (na przykładzie wybranego słownictwa rodzinnego)”, *LingVaria* 19 (2015): 208.

¹³ Zob. zaproponowana przez Kwirynę Handke typologia archaizmów, której podstawą jest „płynność” granicy pomiędzy aktywnym a pasywnym zasobem języka. Handke, „Pojęcie i termin «archaizm»”, 77–79.

¹⁴ Piela, *Pozorna tożsamość*, 32.

¹⁵ Por. Jerzy Sierociuk, *Pieśń ludowa i gwara* (Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990), 53; Gotówka, „Archaizmy”, 208.

¹⁶ Por. SJP PWN, dostęp 09.2022, <https://sjp.pwn.pl/>.

¹⁷ Zob. Przybylska, Przęczek-Kisielak, „Staropolskie słownictwo”, 37.

Śląska¹⁸. Zgromadzony materiał językowy zostanie zaprezentowany począwszy od leksemu mającego najbardziej ogólne znaczenie (*warzyć*), poprzez jednostki leksykalne odnoszące się do głównych posiłków w ciągu dnia (*śniadać, wieczerzać, obiadować*), a skończywszy na dawnych synonimach wyrazu *podwieczorek* i czasownikach z nim związanych (*jużyna/jużynować, swaczyna/swaczyć*).

Rozważania nad słownictwem zogniskowanym wokół pola ‘jedzenie’ warto rozpocząć od czasownika *warzyć*, który – jak podaje MSGP – należy do słownictwa ogólnogwarowego¹⁹, a w etnolekcie śląskim wydaje się jednym z codziennie używanych słów. Na Śląsku żywe jest tylko pierwsze znaczenie wyrazu (‘gotować’), w polszczyźnie obecne od XV wieku²⁰. Drugie – ‘piec, wypiekać’ – odnotowane zostało jedynie w *Słowniku staropolskim* (SStp) i w słownikach etymologicznych (SEJPBor²¹) jako wyraz staropolski, co pozwala datować spadek jego użycia na przełomie XV i XVI wieku. Potwierdzają to kolejne prace leksykograficzne, w których mający prasłowiański rodowód czasownik *warzyć* (**variti*, **varǫ*) definiowany jest już tylko jako ‘gotować’ (SXVII²², SL²³). W tzw. *Słowniku wileńskim* (SWil) pojawia się dodatkowy wariant badanego wyrazu – *warzać*, w tzw. *Słowniku warszawskim* (SW) uznany za mało używany. W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD), a także we współczesnych słownikach języka polskiego (np. SJP PWN, USJP, WSJP) czasownik *warzyć* pojawia się niezmiennie w znaczeniu ‘gotować’, jednak opatrzony kwalifikatorami *dawny* lub *przestarzały*. Na jego niewysoką frekwencję w najnowszej polszczyźnie wskazuje liczba wyszukiwań (55) w *Korpusie Języka Polskiego PWN* (KJP). Warto nadmienić, że przeważają konteksty, w których analizowana jednostka leksykalna występuje w znaczeniu *warzyć piwo*. We współczesnej polszczyźnie można ją zatem uznać za przeżytek leksykalny, w nim bowiem – jak chce Stanisław Szober – „[...] charakter starożytniczy odnosi się do całości wyrazu, zarówno do jego postaci zewnętrznej, jak i do treści znaczeniowej”²⁴. Należy ponadto pamiętać o funkcjonującym w języku zwrocie frazeologicznym *nawarzyć piwa*, znaczącym tyle, co ‘sprawić kłopot, być przyczyną problemów’ (WSF). Z kolei do współcześnie zapomnianych zaliczyć

¹⁸ Termin *Górny Śląsk* może być różnie rozumiany. Wynika to m.in. z licznych zmian granic i przynależności tego regionu na przestrzeni dziejów. Ze względu na wykrystalizowanie się pojęć *Śląsk Cieszyński* i *Śląsk Opolski* jako subregionów o własnej identyfikacji kulturowej i językowej, określenie *Górny Śląsk* zawężyło swoje znaczenie i coraz częściej odnosi się do terenu, którego centrum tworzy zwarty obszar miast przemysłowych od Mysłowic po Gliwice. Mirosława Siuciak, „Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków”, *Białostockie Archiwum Językowe* 11 (2011): 224.

¹⁹ Czasownik *vařec* funkcjonuje także w języku kaszubskim.

²⁰ Trzeba nadmienić, że w śląszczyźnie przed kilkudziesięciami laty popularne były *waszkuchnie*, czyli pomieszczenia, w których przygotowywało się jedzenie dla bydła, a które latem pełniły funkcję kuchni (zob. MSGGŚ).

²¹ Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2010).

²² *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, dostęp 09.2022, <https://sxvii.pl>.

²³ Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego* (Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1816).

²⁴ Stanisław Szober, *Życie wyrazów. T. 2: Zamieranie i przemiany wyrazów* (Kraków i in.: Gebethner i Wolff, 1930), 17.

można przenośne znaczenia czasownika: *warzyć gniew, nienawiść, zawziętość* funkcjonujące w dobie średniopolskiej jako ‘żywić, zachowywać nienawiść, zawziętość, gniew’ oraz *warzyć coś na umyśle* oznaczające ‘knuć coś, zamyślać zrobienie czegoś złego’ (MSZP), a także opatrzone w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* (PSWP) kwalifikatorem *dawne* zdefiniowanie czasownika *warzyć* jako ‘ukrywać coś w sercu, taić’.

W dawnej polszczyźnie czynności odnoszące się do spożywania kolejnych posiłków w ciągu dnia nazywane były za pomocą osobnych czasowników. Dość przywołać leksem *śniadać*, od XV wieku znaczący tyle, co ‘jeść śniadanie’ (SStp, SEJPBor). Wywodzący się z prasłowiańskiego **sĕnĕdati* (o ogólnym znaczeniu ‘zjadać, spożywać, pożywiać się’) i pokrewny funkcjonującemu w staropolszczyźnie leksemowi *śnieść*²⁵ (‘zjeść’) czasownik *śniadać* zawęził swoje znaczenie do spożywania porannego posiłku. W takim znaczeniu występuje m.in. w *Podróżach Sindbada Żeglarza* Bolesława Leśmiana: „Razem z wujem [...] chodziłem na spacer i razem z nim śniadałem, obiadowałem i wieczerałem” (cyt. za: SJPD). Etymologiczne znaczenie zachowały jednak dialekty i gwary, w których jeszcze w XIX wieku obok *śniadać* występował wariant *śmiadać* – ‘jeść’ (zob. SW). Na przełomie XIX i XX stulecia określenie spożywania porannego posiłku czasownikiem *śniadać* uznawane jest za przestarzałe, o czym przekonuje opatrzenie go kwalifikatorem chronologicznym w SJPD i WSJP. O jego przechodzeniu do archiwum języka może świadczyć nieodnotowanie go w SJP PWN oraz niewystępowanie w KJP. Leksem przetrwał natomiast we współczesnej mowie Górnoszlązaków w wariantcie z *a* pochyłym (*śniodać*) w znaczeniu ‘jeść śniadanie’, co potwierdza m.in. MSGGŚ: *Jo prawie śniodoł, jak żeś dó nos prziszoł.; W niydziała śniodomy ło łósmyj.*

Z kolei obecny już w dobie staropolskiej leksem *wieczerać* – ‘spożywać posiłek wieczorny’, ‘jeść wieczorem’ ‘jeść wieczerzę’, ‘jeść kolację’ (SStp, SL, SWil) w polszczyźnie współczesnej spotykany jest rzadko i zwykle pojawia się w kontekstach związanych z Ostatnią Wieczerzą lub wieczerzą wigilijną (zob. KJP). Słowo wywodzi się z prasłowiańskiego rzeczownika **večer* (‘wieczór’), który z przyrostkiem **-ja* oznaczał ‘coś związanego z wieczorem’ (SEJPBor). Znana była także gwarowa forma czasownika – *wieczerać* (SW). Ograniczenie zakresu funkcjonowania wyrazu przypada na wiek XX, na co wskazuje opatrzenie go – podobnie jak rzeczownik *wieczera* – kwalifikatorami *przestarzały, dawny, podniosły* lub *książkowy* w SJPD, USJP i WSJP²⁶. Czasownik pozostaje jednak wciąż żywy w gwarach Mazowsza, Małopolski i Śląska (MSGP). Co więcej, wykorzystano go w zapoczątkowanej w 2016 roku kampanii Hochland Polska *Język śląski czuje różnicę*, w której w jednej z reklam serków topionych pojawiło się hasło *Śniadać abo wieczerać? Ganc egal*²⁷. Nadal występuje w codziennej komunikacji Ślązaków (podobnie jak

²⁵ Warto wspomnieć także o staropolskich rzeczownikach *śniadek, śniatek* o znaczeniu ‘jadło, żywność, jedzenie, wikt’ (SW).

²⁶ W SJP PWN nie odnotowano hasła *wieczerać*, objaśniony zostaje jedynie rzeczownik *wieczera*.

²⁷ *Hochland zwyciężył w konkursie Kreatura*, dostęp 11.09.2022, <https://poradnikhandlowca.com.pl/artykuly/hochland-zwyciezyl-w-konkursie-kreatura-2017>.

rzeczownik *wieczera*): *Zaroz bydymy wieczerzać., Akurat żech prziszol, jak wieczerzocie., Łosprawiomy se tak przy wieczerzi, co się kaj wydarzyło.* (cyt. za: MSGGŚ).

W dawnej polszczyźnie funkcjonował także czasownik *obiadować* (SStp, SPXVI, SL, SWil, SW), występujący w formach *obiadwać, obiedwać* (SStp, SL, MSZP), *obiadać, obiedować* (SL, SW), znaczący tyle, co ‘jeść obiad’. Można przypuszczać, że stanowił ważne określenie codziennej czynności, jako że rzeczownik *obiad, hobiad* w staropolszczyźnie definiowany był jako ‘główny posiłek gorący, spożywany koło południa’ (SStp) i najbardziej ze wszystkich posiłków wyznaczający porę dnia, o czym przekonuje powszechne użycie przymiotników *obiedni, poobiedni, przedobiedni*²⁸. Najprawdopodobniej prasłowiański *obědъ* miał związek z *objadaniem się*, skoro czasownik *oběsti* oznaczał ‘objeść ze wszystkich stron, wszystko’, a *oběsti się* ‘najeść się do syta’ (SEJPBor). Opatrzanie czasownika *obiadować* kwalifikatorem *przestarzały* (SJPd; USJP) i *dawny* (SJP PWN) oraz odnotowanie go jedynie w dwóch tekstach w korpusie językowym (KJP) pozwala przypuszczać, że to przełom XIX i XX wieku przyniósł znaczne ograniczenie użycia tego leksemu²⁹, niewykluczone, że związane ze zmianą obyczajów i zanikiem tradycji jedzenia wspólnych, uroczystych, rodzinnych obiadów³⁰, a także z przesunięciem pory ich spożywania (przekonuje o tym objaśnianie semantyki rzeczownika *obiad* również jako ‘wspólne jedzenie’ – zob. SEJPBor). Współcześnie część Polaków około południa jada lancze (zwykle spożywane w pośpiechu, w czasie pracy lub też omawiając jednocześnie ważne sprawy biznesowe), pozostali natomiast ograniczają liczbę codziennych posiłków i preferują obiadokolacje. Wyraz *obiadować* zachował się jeszcze na Śląsku południowym i w Małopolsce południowo-zachodniej (MSGP), co może wynikać z nadal żywej w wielu śląskich domach i pielęgnowanej tradycji spożywania rodzinnych posiłków – dziś już raczej ograniczonej do niedzielnych obiadów³¹.

Poczynione obserwacje pozwalają postawić tezę, że stopniowo funkcję leksemu *obiadować* zaczął przejmować czasownik *stołować się*³², po raz pierwszy odnotowany w SL w znaczeniu ‘jeść gdzie, brać jedzenie za pieniądze’, w SW natomiast objaśniony jako ‘jadać stale, szczególnie obiady za pieniądze, obiadować’. SJPd i współczesne słowniki języka polskiego (SJP PWN, WSJP) potwierdzają specjalizację znaczenia wyrazu do spożywania

²⁸ Zob. Jerzy Bralczyk, *Jeść!!!* (Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2021), 114.

²⁹ Dość wspomnieć, że leksem ten pojawia się jeszcze w *Tygodniku Ilustrowanym*: „O godzinie drugiej obiadował z księżną Łowicką. Obiad był zawsze wyborny, ale krótki” (cyt. za: SJPd).

³⁰ Warto nadmienić, że PSWP jako wyrazy bliskoznaczne czasownika *obiadować* podaje leksem *biesiadować i ucztować*.

³¹ Zob. Beata Piecha-van Schagen, „Symbole kulinarne”, w: *Leksykon mitów, symboli i bohaterów Górnego Śląska XIX–XX wieku*, red. Bernard Link, Andrzej Michalczyk (Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, 2015), 78; Beata Kiszka, Wioletta Wilczek, „Nudle, karminadle i krepki, czyli kuchnia śląska bez tajemnic”, w: *Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś*, red. Tomasz Gęsina, Wioletta Wilczek (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018), 139.

³² Z kolei czasownik *stołować*, rozumiany jako ‘stół komu dawać’, przechowuje dawne i funkcjonujące od XIV w., przenośne znaczenie słowa *stół*, objaśniane jako ‘jedzenie, pożywienie, wikt, utrzymanie’ (SEJPBor).

poza domem posiłków, zwłaszcza obiadów. Chociaż najnowsze zbiory leksykograficzne (SJP PWN, WSJP) notują czasownik *stołować się* bez kwalifikatorów chronologicznych³³, jego frekwencja wydaje się w ostatnich latach spadać, na co wskazuje niewiele, bo jedynie 20 przykładów w mowie i piśmie zgromadzonych w KJP³⁴.

Zmiany zachodzące w użyciu wyrazów *obiadować* i *stołować się* obrazują zmianę rzeczywistości XXI wieku. Należy zauważyć, że są to czasowniki niedokonane, wyrażające powtarzalne, rutynowe czynności, nie sposób więc stwierdzić, czy i kiedy zostaną one zakończone. Współczesny człowiek wprawdzie często jada poza domem, jednak rzadko zasiada do stołu. Spożywa posiłki w pośpiechu, niejednokrotnie na ulicy lub nie wysiadając z samochodu – zgodnie z zachodnią modą na *street food*, *fast food*, *food trucki* czy restauracje/bary świadczące usługi *drive thru*. Wspólne zasiadanie do stołu w wielu rodzinach jest dziś niecodziennym rytuałem lub jedynie świątecznym zwyczajem.

O przywiązaniu naszych przodków do spożywania posiłków świadczą również dawne synonimy leksemu *podwieczerek*. Dość wymienić takie wyrazy, jak *jużyna* czy *swaczyna*. Pierwszy z wymienionych, pochodzący z prasłowiańskiego **jugb* – ‘południe’; ‘wiatr południowy’, zaświadczony na gruncie języka polskiego od XV wieku, definiowano także jako ‘posiłek popołudniowy’ (SSłp, SPXVI, SL), na co wskazuje cytacja: *oraczowi daią obiad, iużynę, wieczere* (cyt. za: SL). W XIX wieku był już uznawany za *przestarzały* lub *dawny* (zob. SWil, SJPD). *Słownik warszawski* poświadcza natomiast istnienie staropolskiego czasownika *jużynować*, który oznaczał ‘jeść jużynę, czyli drugie śniadanie’³⁵. We współczesnym języku polskim *jużyna* należy do słownictwa zapomnianego (zob. PSWP), jednak przetrwała na Górnym Śląsku jako określenie popołudniowego posiłku (MSGGŚ). Wyraz ten jest także znany na południu Małopolski jako ‘posiłek zanoszony pracującym w polu’, zaś czasownik *jużynować* w tym rejonie znaczy ‘jeść posiłek, przerywając pracę w polu’ (MSGP): *Chodźci jużynować, bościcy się naróbili już doś* (cyt. za: MSGP).

Nieco późniejsza w polszczyźnie ogólnej *swaczyna* (zob. SL), będąca zapożyczeniem z języka czeskiego (*svačina*), jako ‘podwieczerek’ upowszechniła się raczej w południowej części kraju, szczególnie na Śląsku³⁶ (SW³⁷, SJPD), gdzie wyraz znany jest do dziś, rzadziej jednak przypisuje się mu znaczenie drugiego śniadania (por. MSGGŚ). Nieczęsto słyszy się również czasownik *swaczyć* (MSGP). Za współczesny odpowiednik leksemów *jużynować* i *swaczyć* można uznać popularne w potocznej polszczyźnie wyrazy *kawkować*³⁸, *kawoszyć*

³³ W USJP oznaczono czasownik *stołować się* jako książkowy.

³⁴ Coraz rzadziej również spotyka się szkolne, uniwersyteckie czy zakładowe stołówki, które zostają przemianowane na bistra lub bary.

³⁵ Oprócz formy *jużyna* SW podaje także wariant *jużyca*. Obie formy zostają uznane za gwarowe i zdefiniowane jako ‘podwieczerek lub drugie śniadanie’.

³⁶ Także w Małopolsce południowo-zachodniej.

³⁷ Wypada odnotować, że SW odnotowuje warianty *swacina*, *swaczne*, oznaczone jako staropolskie, a objaśniane jako poczęstunek.

³⁸ Wg WSJP ‘spędzać pewien czas, pijąc kawę w towarzystwie lub dla relaksu’.

(WSJP, OJ UW), które – choć nie do końca pokrywają się znaczeniowo, bo nie dotyczą spożywania posiłków – jednak semantycznie z dawnymi jednostkami leksykalnymi łączy je element odpoczynku, spotkania towarzyskiego bądź zasiadania do stołu. Nieważne wydaje się, czy kawa spożywana jest w czasie drugiego śniadania, czy pod wieczór. Wypada nadmienić, że na Śląsku w niedzielę i święta pijano *bonkawę*, czyli kawę zbożową z dodatkiem prawdziwej – brazylijskiej lub tureckiej, którą odróżniano od zbożowej *malckawy*, pitej o poranku do śniadania. Mimo że przygotowywana według tradycyjnej receptury *bonkawa* należy dziś do rzadkości, to sama nazwa funkcjonuje w śląszczyźnie jako ‘kawa parzona’ lub – jak wskazuje łaciński przymiotnik *bonus* i francuski *bon* (‘dobry’) – jako określenie ‘dobrej kawy’³⁹.

Przegląd czasowników nazywających codzienne czynności spożywania posiłków uświadamia, jak wielką wagę przywiązywano dawniej do celebrowania wspólnego zasiadania do stołu⁴⁰. Rozwój gospodarczy, rewolucja przemysłowa, emancypacja kobiet, zmiana obyczajów, przyspieszenie trybu życia czy zmiana ustroju w Polsce i otwarcie się na Zachód to tylko przykładowe czynniki, które wpłynęły na „przewrót” w rytmie dnia współczesnego człowieka. Przyczyn przetrwania w etnolekcie śląskim leksemów *śniadać*, *wieczerać*, *obiadować*, *swaczyć* czy *jużynować* należy upatrywać w tradycyjnym modelu śląskiej/górnictwej rodziny, zgodnie z którym mężczyzna ciężko pracował na kopalni, a kobieta przez większość XX stulecia nie podejmowała pracy zawodowej, zajmowała się domem i była odpowiedzialna za codzienne funkcjonowanie życia rodziny⁴¹, m.in. poprzez przygotowywanie wspólnych posiłków⁴². Mimo zmian zachodzących w wyniku transformacji górnictwa pod koniec ubiegłego stulecia (przejawiających się głównie zamknięciem wielu kopalń) i konieczności reorganizacji codziennego życia, przekazywane z pokolenia na pokolenie zwyczaje i wzorce – w tym przywiązanie do rodziny i tradycji – nadal są żywe w wielu śląskich domach⁴³.

Analiza leksyki związanej ze spożywaniem posiłków pokazuje, że większość badanych słów przeszła do archiwum języka, a tylko część przetrwała w polszczyźnie – głównie

³⁹ Zob. Marek Szołtysek, *Kuchnia śląska. Jodło, historia, kultura, gwara* (Rybnik: Wydawnictwo Śląskie ABC, 2003), 106; Barbara Jakimowicz-Klein, *Kuchnia śląska. Potrawy tradycyjne* (Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2014), 22; Kiszka, Wilczek, „Nudle, karminadle i krepłe”, 137.

⁴⁰ Potwierdzają to dodatkowo funkcjonujące przed laty w polszczyźnie leksemy stanowiące określenie pomieszczeń do spożywania konkretnych posiłków w ciągu dnia, np. *śniadalnia* (‘pokój we dworze, mniejsza lub mniej reprezentatywna jadalnia, w której spożywano śniadania’ – zob. PSWP) czy *wieczernik* (dawniej rozumiany zarówno jako ‘wieczorny posiłek spożywany w domu’ oraz jako ‘miejsce, w którym spożywa się wieczorny posiłek’ – zob. PWSP).

⁴¹ Zob. Jolanta Tambor, *Mowa Górnoszlązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006); Irena Bukowska-Floreńska, *Rodzina na Górnym Śląsku* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007).

⁴² Mężczyzna, ze względu na pracę w trybie zmianowym, nie zawsze uczestniczył we wspólnych posiłkach.

⁴³ *Specyfika rodziny w województwie śląskim*, dostęp 13.09.2022, <https://edus.ibrbs.pl/specyfika-rodziny-w-województwie-slaskim-tradycja-i-wspolczesnosc/>.

w ustalonych związkach wyrazowych (np. *Ostatnia Wieczerza, wieczerza wigilijna, warzyć piwo/nawarzyć piwa*). W etnolekcie śląskim natomiast nie utraciły one zdolności funkcjonalnych i wciąż zasilają zasoby słownictwa czynnego. Przyjrzenie się rozwojowi semantycznemu wyrazów przekonuje, że z pozoru mało istotne komponenty definicji słownikowych skrywają informacje, które pozwalają zrozumieć językową przeszłość lub pozostawiają ślady we współczesnej polszczyźnie (wskazuje na to chociażby element „obfitości” posiłku i „wspólnotowości” zawarty w znaczeniu leksemu *obiadować*). „Język jest [...] odbiciem kultury i kluczem do rzeczywistości społecznej; w konsekwencji zaś – zwierciadłem dziejów danej społeczności”⁴⁴. Można zatem stwierdzić, że Ślązacy niesłusznie wstydzili się swojej mowy i uważali ją za gorszą wersję języka polskiego, skoro po dziś dzień „żyje” w niej wiele zapomnianych w polszczyźnie ogólnej wyrazów⁴⁵. Paradoksalnie – niewykluczone, że pamięć o nich wynika z „tułacej” przeszłości regionu i z jego wieloletniego funkcjonowania poza granicami Polski, a przekazywanie mowy swoich ojców kolejnym pokoleniom stanowiło formę kultywowania tradycji oraz obrony tożsamości. Rzeczywistość podlega ewolucji i nieustannym zmianom, a słowa – tak jak ludzie – odchodzą. „Zostają w pamięci tych, dla których były ważne. Dla następnych pokoleń stają się zbiorem zamkniętym w «archiwum» kulturowym”⁴⁶.

Bibliografia

- Akacka, Elżbieta Maria. „Wybrane słownictwo dotyczące żywienia człowieka. Różnice pokoleniowe w mowie mieszkańców Białegostoku”. W: *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, red. Henryka Sędziak, 177–185. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004.
- Borejszo, Maria. „Staropolska leksyka kulinarna”. *Prace Filologiczne* 53 (2007): 37–48.
- Bralczyk, Jerzy. *Jeść!!!* Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2021.
- Bukowska-Floreńska, Irena. *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007.
- Falińska, Barbara. „Z badań nad regionalizmami w słownictwie kulinarnym”. W: *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*, red. Kwiryna Handke, 79–88. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Gotówka, Agnieszka. „Archaizmy leksykalne w gwarach góralskich (na przykładzie wybranego słownictwa rodzinnego)”. *LingVaria* 19 (2015): 207–219.
- Handke, Kwiryna. „Pojęcie i termin «archaizm» na tle polskich leksykonów”. W: *Rozważania i analizy językoznawcze: wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, oprac. Hanna Popowska-Taborska, 71–80. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997.

⁴⁴ Elżbieta Tabakowska, „Język – niezawodne zwierciadło”, *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 4 (1990): 34.

⁴⁵ Por. Siuciak, „Historyczne podstawy”, 229.

⁴⁶ Ewa Pajewska, „Słownictwo ograniczone czasowo i przestrzennie w powieści Wiesława Myśliwskiego *Widnokrąg* z perspektywy komunikacyjno-językowej”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 19 (2020): 306.

- Jakimowicz-Klein, Barbara. *Kuchnia śląska. Potrawy tradycyjne*. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2014.
- Kiszka, Beata, Wioletta Wilczek. „Nudle, karminadle i kreple, czyli kuchnia śląska bez tajemnic”. W: *Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś*, red. Tomasz Gęsina, Wioletta Wilczek, 131–142. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.
- Pajewska, Ewa. „Słownictwo ograniczone czasowo i przestrzennie w powieści Wiesława Myśliwskiego *Widnokrąg* z perspektywy komunikacyjno-językowej”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 19 (2020): 299–308.
- Piela, Agnieszka. *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Piotrowska-Wojaczyk, Agnieszka. „Regionalna leksyka kulinarna: nazwy potraw, napojów i produktów spożywczych – na podstawie danych słownikowych”. *Język. Religia. Tożsamość* 9 (2013): 93–101.
- Przybylska, Renata, Sylwia Pręczyk-Kisielak. „Staropolskie słownictwo związane z pieczywem”. W: *Polskie kulinaria i aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann, 37–56. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2021.
- Piecha-van Schagen, Beata. „Symbole kulinarne”. W: *Leksykon mitów, symboli i bohaterów Górnego Śląska XIX–XX wieku*, red. Bernard Link, Andrzej Michalczyk, 77–80. Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, 2015.
- Przymuszała, Lidia. „Kulinaria we frazeologii śląskiej”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 64 (2017): 247–263.
- Sierociuk, Jerzy. *Pieśń ludowa i gwara*. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990.
- Skubalanka, Teresa. „Zmienność współczesnego słownictwa polskiego (na przykładzie mody i kuchni)”. W: *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian*, red. Jan Mazur, 95–100. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.
- Smyl, Józef. „Polskie gwarowe nazwy galarety”. *Prace Filologiczne* 19 (1969): 227–230.
- Siuciak, Mirosława. „Język śląski – problem terminologiczny czy społeczny?”. *Białostockie Archiwum Językowe* 10 (2010): 267–277.
- Siuciak, Mirosława. „Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków”. *Białostockie Archiwum Językowe* 11 (2011): 223–235.
- Szober, Stanisław. *Życie wyrazów. T. 2: Zamieranie i przemiany wyrazów*. Kraków–Warszawa–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane: Gebethner i Wolff, 1930.
- Szołtysek, Marek. *Kuchnia śląska. Jodło, historia, kultura, gwara*. Rybnik: Wydawnictwo Śląskie ABC, 2003.
- Tabakowska, Elżbieta. „Język – niezawodne zwierciadło”. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 4 (1990): 34–39.
- Tambor, Jolanta. *Mowa Górnoślązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006.
- Tambor, Jolanta. „Etnolekt śląski jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska”. W: *Śląsko godka: materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy jednak już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 116–119. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.
- Wicherkiewicz, Tomasz. „Opinia w kwestii poselskiej inicjatywy ustawodawczej o nadanie śląskiemu statusu języka regionalnego”. W: *Śląsko godka: materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy jednak już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 120–124. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.
- Witaszek-Samborska, Małgorzata. *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2005.
- Wyderka, Bogusław. „Śląskie myślenie o języku? (Odpowiedź Tomaszowi Kamuselli)”. *Przegląd Zachodni* 2 (2003): 219–233.

Wyderka, Bogusław. „O normalizacji języka śląskiego”. W: *Śląsko godka. Materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 31–38. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.

Wyderka, Bogusław. „Gdy dialekt staje się językiem”. *Rozprawy Komisji Językowej LTN* 55 (2010): 285–292.

Wykaz słowników

KJP – *Korpus Języka Polskiego PWN*. Dostęp: 09.2022. <https://sjp.pwn.pl/korpus>.

MSGGŚ – Cząstka-Szymon, Bożena, Jerzy Ludwig, Helena Synowiec. *Mały słownik gwary Górnego Śląska*. Katowice: Wydawnictwo Leksykon, 2000.

MSGP – Wronicz, Jadwiga, red. *Mały słownik gwar polskich*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2010.

MSZP – Wysocka, Felicja, red. *Mały słownik zaginionej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2003.

OJ UW – *Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze Słownictwo Polskie*. <https://nowewyrazy.uw.edu.pl>.

PSWP – Zgółkowa, Halina, red. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995–2005.

SEJPBor – Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010.

SGG – Kallus, Bogdan. *Słownik górnośląskiej gódky*. Katowice: Wydawnictwo Pro Loquela Silesiana, 2015.

SJPD – Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1958–1969.

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*. Dostęp: 09.2022. <https://sjp.pwn.pl/>.

SL – Linde, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1816.

SStp – Urbańczyk, Stanisław, red. *Słownik staropolski*. T. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo IJP PAN, 1953–2002.

SW – Karłowicz, Jan, Aleksander Kryński, Władysław Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia E. Lubowski i S-ka, 1900–1927.

SXVII – Gruszczyński, Włodzimierz, red. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Dostęp: wrzesień 2022. <https://sxvii.pl/>.

SWil – Orgelbrand, Maurycy, red. *Słownik języka polskiego*. Wilno, 1861.

USJP – Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

WSF – Lebda, Renarda. *Wielki słownik frazeologiczny*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.

WSJP – Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. Dostęp 09.2022. <https://wsjp.pl/>.

Źródła internetowe

Hochland zwyciężył w konkursie Kreatura. Dostęp 11.09.2022. <https://poradnikhandlowca.com.pl/artykuly/hochland-zwyciezyl-w-konkursie-kreatura-2017>.

Specyfika rodziny w województwie śląskim. Dostęp 13.09.2022. <https://edus.ibrbs.pl/specyfika-rodziny-w-województwie-slaskim-tradycja-i-wspolczesnosc>.

Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie

Streszczenie

Artykuł prezentuje analizę historycznojęzykową wybranych archaizmów leksykalnych z pola tematycznego ‘jedzenie’, które przetrwały w etnolekcie śląskim. Wciąż słabo opracowane kwestie dotyczące regionalnego zróżnicowania leksyki kulinarnej – mimo często podejmowanych nad nią refleksji przez językoznawców – przyczyniły się do omówienia niniejszego tematu.

Celem badań prowadzonych nad słownictwem kulinarnym jest przedstawienie niewielkiego wycinka archaizmów leksykalnych obecnych w śląszczyźnie (m.in. leksemy *warzyć*, *śniadać*, *wieczerzać*, *obiadować*, *jużynować* (*jużyna*), *swaczyć* (*swaczyna*)), ukazanie ich związku z kulturą regionu, a także zastanowienie się nad częstością używania tychże przez współczesnych mieszkańców Górnego Śląska.

Analiza leksyki związanej ze spożywaniem posiłków pokazała, że większość badanych słów przeszła do archiwum języka, a tylko część przetrwała we współczesnym języku polskim – głównie w ustalonych związkach wyrazowych. W etnolekcie śląskim natomiast nie utraciły one zdolności funkcjonalnych i wciąż zasilają zasoby słownictwa czynnego. Przyjrzenie się rozwojowi semantycznemu wyrazów dowiodło, że z pozoru mało istotne komponenty definicji słownikowych skrywają informacje, które pozwalają zrozumieć językową przeszłość lub pozostawiają ślady we współczesnej polszczyźnie.

Around the table... – a few remarks on the old vocabulary connected with consuming meals preserved in the Silesian ethnolect

Summary

The paper presents the analysis of the selected lexical archaisms from the semantic field “food” preserved in the Silesian ethnolect from the point of view of historical linguistics. The fact that the regional variation of culinary lexis is, despite frequently being analysed by linguists, still not described well enough inspired the author to discuss this issue.

The research aim of this culinary lexis study is to present a small portion of lexical archaisms featured in the Silesian ethnolect (for instance *warzyć*, *śniadać*, *wieczerzać*, *obiadować*, *jużynować* (*jużyna*) and *swaczyć* (*swaczyna*)), to show their connection with the culture of the region and to analyse the frequency of use of these lexemes by the current inhabitants of the Upper Silesia.

The analysis of lexemes connected with consuming meals shows that the majority of these lexemes became archaic in the Polish language and only a few survived in the modern Polish, mostly in fixed phrases. In the Silesian ethnolect, however, these lexemes did not lose their functional capabilities and constitute a part of the active vocabulary. Analysing the semantic development of these lexemes reveals that the dictionary definition elements of seemingly little importance, contain information instrumental in understanding the linguistic past or leave marks in the modern Polish.

Cytowanie

Kiszka-Pytel, Beata. „Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 41–52. DOI: 10.18276/sj.2023.22-04.